

بسم الله الرحمن الرحيم

تاریخ استشراق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب

شادی نفیسی

تابستان ۱۳۹۸

درسمانه دانشگاه
علوم قرآن و حدیث

نفیسی، شادی، ۱۳۴۴ -

تاریخ استشرق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب / شادی نفیسی؛ [برای] وزارت علوم تحقیقات و فناوری مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.

سیرزده، ۲۲۹ ص: مصور. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۹۸: قرآن پژوهی: ۶۴)

بها: ۲۵۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-298-274-2

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه، ص. [۲۲۱] ۲۲۹: همچنین به صورت زیر نویس.

نمایه.

۱. خاورشناسان -- دیدگاه درباره قرآن. ۲. Middle East specialists -- Views on the Qur'an. ۳. خاورشناسی.

۴. Oriental studies. الف. ایران. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

DS۶۱/۷

۹۵۰/۰۹۲۲

۵۷۶۶۸۳۷

شماره کتابشناسی ملی

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

تاریخ استشرق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب

مؤلف: شادی نفیسی

ویراستار: سعیدرضا علی عسگری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه آرای: اعتصام

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم- سبحان

قیمت: ۲۵۰۰۰ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۰۲۵-۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۵-۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «مطالعات قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که در برنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه
پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساس‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای کسب‌وکار آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌دانند از تلاش‌های نویسنده محترم اثر، شادی نفیسی سپاسگزاری کند.

همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارویژه مدیریت تدوین درسنامه‌های قرآنی و همه عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	جلسه اول: کلیات (۱)
۵	خاورشناس / خاورشناسی
۷	تعریف اصطلاحی خاورشناسی
۸	مشکلات تعریف خاورشناسی
۸	مشکل اول: گستره جغرافیایی شرق
۹	مشکل دوم: گستره موضوع
۱۰	مشکل سوم: گستره ملیت
۱۲	مشکل چهارم: نگاه تبعیض آمیز
۱۲	نتیجه مشکل
۱۳	کاربرد منفی خاورشناسی
۱۴	چکیده
۱۴	پرسش های درسی
۱۵	موضوعاتی برای تحقیق
۱۷	جلسه دوم: کلیات (۲)
۱۷	موضوع قرآن در مطالعات خاورشناسی
۱۷	۱. مباحث نسخه شناسی قرآن
۱۸	۲. مباحث ادبی قرآن
۱۸	۳. مباحث علوم قرآنی
۱۸	۴. آموزه های قرآنی و تفسیر آن
۱۹	۵. مباحث روایی

۱۹	۶. نگاشته‌های پیرامون قرآن
۱۹	ضرورت آگاهی از نگاشته‌های مستشرقان
۲۰	الف) پژوهشی
۲۰	۱. آگاهی از تحقیقات انجام شده به‌طور کلی
۲۰	۲. بهره‌گیری از دانش‌های مختلف روز و روش‌های نوین علمی
۲۱	۳. آگاهی از نگاه و طبقه‌بندی متفاوت
۲۲	ب) پاسخگویی به شبهات و تقویت استدلال‌ها
۲۳	اسباب‌شناسی رویارویی با مستشرقان
۲۴	الف) مقهوریت
۲۴	ب) ارزش داورى و مواجهه احساسی
۲۴	چکیده
۲۵	پرسش‌های درسی
۲۵	موضوعاتی برای تحقیق

۲۷	جلسه سوم: تاریخچه شرق‌شناسی (۱)
۲۷	تقسیم‌بندی مراحل گوناگون استشرق
۲۹	آغاز شرق‌شناسی
۳۱	مرحله نخست (قرن یازدهم تا چهاردهم میلادی): حرکت ترجمه - رویکرد تمدنی
۳۱	الف) رویکرد تمدنی
۳۴	ب) رویکرد خصمانه
۳۵	مهم‌ترین آثار
۳۵	مجموعه تولدو
۳۶	مرحله دوم: از قرن چهاردهم تا هفدهم میلادی
۳۶	الف) رویکرد تمدنی
۳۷	ب) رویکرد خصمانه
۳۹	اقدامات مهم
۳۹	۱. گسترش آموزش زبان عربی در دانشگاه‌ها
۳۹	۲. نگاشته‌های مختلف درباره اسلام
۴۱	ج) رویکرد فرهنگی - هنری
۴۱	چکیده
۴۲	پرسش‌های درسی
۴۲	موضوعاتی برای تحقیق

۴۳	جلسه چهارم: تاریخ شرق‌شناسی (۲)
۴۳	مرحله سوم: قرن هفدهم تا نیمه قرن بیستم میلادی

۴۴	الف) رویکرد فرهنگی - هنری به شرق.....
۴۵	ب) رویکرد خصمانه.....
۴۵	ج) رویکرد واقع‌گرایانه.....
۴۹	د) رویکرد جانبدارانه نسبت به اسلام.....
۵۰	مرحله چهارم (نیمه دوم قرن بیستم تاکنون): رویکرد علمی.....
۵۱	چکیده.....
۵۲	پرسش‌های درسی.....
۵۲	موضوعاتی برای تحقیق.....

۵۳	جلسه پنجم: انگیزه‌های مستشرقان.....
۵۳	انگیزه خاورشناسان در نگاه محققان.....
۵۴	انگیزه‌های دینی.....
۵۵	الف) انگیزه‌های تشریفاتی.....
۵۷	ب) انگیزه‌های غیرتشریفاتی.....
۵۸	انگیزه سیاسی.....
۶۳	انگیزه علمی.....
۶۴	روش درست مواجهه، با لحاظ انگیزه‌ها.....
۶۶	چکیده.....
۶۶	پرسش‌های درسی.....
۶۷	موضوعاتی برای تحقیق.....

۶۹	جلسه ششم: فهرست‌نگاری، احیاء تراث.....
۶۹	تهیه فهرست - فهرست‌نگاری.....
۷۴	تهیه فهرست‌های موضوعی و الفبائی.....
۷۶	احیای تراث.....
۸۱	چکیده.....
۸۱	پرسش‌های درسی.....
۸۲	موضوعاتی برای تحقیق.....

۸۳	جلسه هفتم: دائرة المعارف‌نگاری.....
۸۳	تهیه دائرة المعارف‌ها.....
۸۹	ویژگی‌های دائرة المعارف قرآن.....
۹۰	کاستی‌های دائرة المعارف قرآن.....
۹۴	چکیده.....
۹۴	پرسش‌های درسی.....

موضوعاتی برای تحقیق..... ۹۴

جلسه هشتم: ترجمه‌های قرآن (۱)..... ۹۷

پیشینه ترجمه متون مقدس در غرب..... ۹۷

ترجمه قرآن در جهان اسلام..... ۹۹

ترجمه‌های قرآن به زبان‌های اروپایی..... ۱۰۲

به لحاظ ترجمه از متن اصلی..... ۱۰۳

ترجمه ماراچی..... ۱۰۵

چکیده..... ۱۰۷

پرسش‌های درسی..... ۱۰۸

جلسه نهم: ترجمه قرآن (۲)..... ۱۰۹

به لحاظ میزان وفاداری ترجمه به متن..... ۱۰۹

۱. چالش ضرب‌آهنگ کلمات و عبارات‌های قرآنی..... ۱۱۰

۲. چالش اصطلاحات خاص دینی..... ۱۱۲

۳. چالش چندمعنایی..... ۱۱۳

۴. چالش استعاره‌ها و تمثیل‌ها..... ۱۱۵

جرج سیل..... ۱۱۷

آربری..... ۱۱۸

چکیده..... ۱۲۰

پرسش‌های درسی..... ۱۲۰

موضوعاتی برای تحقیق..... ۱۲۰

جلسه دهم: ترجمه قرآن (۳)..... ۱۲۳

به لحاظ نظم آیات و سوره‌ها..... ۱۲۳

رادول..... ۱۲۴

ریچارد بل..... ۱۲۵

به لحاظ تعلقات دینی مترجمان..... ۱۲۷

دسته‌بندی ترجمه‌های غیرمسلمانان..... ۱۲۷

۱. رویکرد جدلی..... ۱۲۷

۲. رویکرد آکادمیک..... ۱۲۸

پارت..... ۱۲۹

۳. رویکرد همدلانه..... ۱۳۰

دسته‌بندی ترجمه‌های مسلمانان..... ۱۳۰

گروه اول، مسلمانان متأثر از فرقه احمدیه..... ۱۳۰

۱۳۱	ترجمه پیکتال
۱۳۲	ترجمه محمد اسد
۱۳۳	گروه دوم سلفی‌های عربستان سعودی
۱۳۳	ترجمه یوسف علی
۱۳۵	تلاشی فرافرقه‌ای
۱۳۵	ترجمه نصر
۱۳۶	ترجمه ایروینگ
۱۳۶	به لحاظ پیوست‌هایی در ترجمه
۱۳۷	بالاشر
۱۴۱	دسترسی به ترجمه‌های مختلف
۱۴۲	چکیده
۱۴۲	پرسش‌های درسی
۱۴۳	موضوعاتی برای تحقیق
۱۴۵	جلسه یازدهم: نسخه‌شناسی قرآن (۱)
۱۴۶	پیشینه بحث در جهان اسلام
۱۴۸	نسخه‌های قرآنی
۱۵۱	تاریخ‌گذاری
۱۵۳	۱. خط و رسم الخط
۱۵۹	۲. تزئینات هنری
۱۶۱	۳. مصحف‌شناسی
۱۶۲	۴. روش‌های آزمایشگاهی
۱۶۴	چکیده
۱۶۵	پرسش‌های درسی
۱۶۷	جلسه دوازدهم: نسخه‌شناسی قرآن (۲)
۱۶۷	معرفی اجمالی تاریخچه نسخه‌های قرآنی
۱۷۰	معرفی چند نسخه مهم قرآنی
۱۷۰	مصحف پاریس - سن پترزبورگ
۱۷۶	مصحف کتابخانه بریتانیا (or.2165)
۱۷۹	مصحف تاشکند (سمرقند)
۱۸۱	مصحف‌های صنعا
۱۸۳	چکیده
۱۸۳	پرسش‌های درسی
۱۸۴	موضوعاتی برای تحقیق

۱۸۵	جلسه سیزدهم: جمع قرآن (۱)
۱۸۶	دیدگاه خاورشناسان
۱۸۶	دیدگاه نولدکه - شوالی
۱۸۹	نقد بر نولدکه
۱۹۰	دیدگاه مینگانا
۱۹۲	نقد بر مینگانا
۱۹۲	چکیده
۱۹۳	پرسش‌های درسی
۱۹۳	موضوعاتی برای تحقیق

۱۹۵	جلسه چهاردهم: جمع قرآن (۲)
۱۹۵	دیدگاه ونزبرو
۱۹۶	۱. اعتبار داشتن گزارش‌های متأخر مسلمانان از صدر اسلام
۱۹۷	۲. روند طولانی تثبیت قرآن به عنوان متن مقدس
۱۹۸	۳. مشابهت روند شکل‌گیری قرآن با روند شکل‌گیری کتاب مقدس یهودیان و مسیحیان
۱۹۸	۴. ضرورت شناسایی واقفیت از منابع غیرمسلمانان در همان عصر
۱۹۹	۵. استناد نشدن به قرآن و مخورث آن در منابع مقدم فقهی و کلامی
۲۰۰	۶. تاریخ‌گذاری قرآن بر مبنای نقد ادبی
۲۰۲	نقد بر ونزبرو
۲۰۶	چکیده
۲۰۶	پرسش‌های درسی

۲۰۷	جلسه پانزدهم: جمع قرآن (۳)
۲۰۷	دیدگاه برتن
۲۰۹	- مصحف‌های صحابه و اختلاف قرائت‌ها
۲۱۰	نسخ
۲۱۳	نقد دیدگاه برتن
۲۱۴	دیدگاه موتسکی
۲۱۵	تاریخ‌گذاری این روایات براساس منبع
۲۱۶	تاریخ‌گذاری به روش اسناد - متن
۲۱۶	روایات جمع قرآن از سوی خلیفه اول
۲۱۹	نقد دیدگاه موتسکی
۲۱۹	چکیده
۲۲۰	پرسش‌های درسی
۲۲۰	موضوعاتی برای تحقیق

منابع و مأخذ

- ۲۲۱ منابع فارسی و عربی
- ۲۲۵ منابع انگلیسی

www.ketab.ir

مقدمه

درس «تاریخ استشراق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب» یکی از درس‌های اختصاصی مجموعه اختیاری مطالعات قرآنی است. این درس، در کنار درس «جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر» و درس «مراکز پژوهش قرآن و حدیث در ایران و جهان»، به گونه‌ای هدف‌گذاری شده است که دانشجویان کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث با عرصه‌های جدید قرآن‌پژوهی آشنا شوند.

درس «تاریخ استشراق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب» به مباحث کلی و تاریخی خاورشناسی می‌پردازد؛ درس «جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر» به موضوعات خاص قرآنی مطرح در عرصه خاورشناسی و مطالعات مسلمانان اختصاص دارد و درس «مراکز پژوهش قرآن و حدیث در ایران و جهان» در تکمیل اطلاعات دو درس پیشین، به معرفی مراکز و مؤسسات قرآن‌پژوهی و حدیث‌پژوهی در داخل ایران و در سطح جهانی اهتمام دارد.

با توجه به این تقسیم‌بندی، هدف این درس «آشنایی با جریان‌های مختلف استشراق در طول تاریخ و آشنایی کلی با انواع مطالعات آنها در حوزه علوم قرآن» است. با توجه به این هدف، دو جلسه نخست به مباحث مقدماتی در این موضوع اختصاص یافته‌اند و در ضمن آنها به تعریف پرچالش استشراق، عرصه‌های مختلف قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ضرورت گاهی از پژوهش‌ها و فعالیت‌های ایشان، و آسیب‌شناسی مطالعات در این عرصه پرداخته شده است.

۱. ر.ک: هدف درس در سرفصل برنامه درسی (تجمع و بازنگری شده) دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث.

جلسه‌های سوم و چهارم درباره جریان‌های مختلف استشراق و روند آنها در طول نزدیک به ده قرن است. هدف از این دو درس توجه به وجود جریان‌های مختلف و تأثیرپذیری این جریان‌ها از اوضاع اجتماعی-فرهنگی جوامعی است که به آنها تعلق دارند. جلسه پنجم به بحث از انگیزه‌های خاورشناسی اختصاص دارد که در مواجهه با مطالعات این افراد معمولاً بسیار پررنگ دیده می‌شود. جلسه‌های ششم و هفتم، به بخشی از فعالیت‌های خاورشناسان در عرصه فقه‌نگاری، احیاء تراث و دائرة المعارف‌نگاری اختصاص یافته‌اند که تأثیری ماندگار بر روند پژوهش‌های این حوزه بر جای می‌گذارند و در ضمن این مباحث به قوت‌ها و آسیب‌های این نوع نگارش‌ها به‌ویژه در دائرة المعارف‌نگاری پرداخته شده است که نقش مرجع را در مطالعات قرآنی ایفا می‌کند. جلسه‌های بعدی به سه موضوع مهم در حوزه مطالعات قرآنی اختصاص یافته‌اند که عبارت‌اند از: ترجمه، نسخه‌شناسی و جمع قرآن. جلسه‌های هشتم تا دهم به مبحث ترجمه قرآن اختصاص یافته و به تاریخچه ترجمه و انواع تقسیم‌بندی‌ها در مطالعه آن توجه شده است و در ضمن درس مهم‌ترین ترجمه‌های قرآن معرفی شده‌اند. دو جلسه یازدهم و دوازدهم، به یکی از موضوعات جذاب در حوزه مطالعات خاورشناسان که کمتر در رشته‌های قرآنی دانشگاهی و حوزوی بدان پرداخته می‌شود، اختصاص یافته‌اند. بحث از نسخه‌شناسی قرآن و روش‌های تاریخ‌گذاری آن همراه با معرفی برخی از مهم‌ترین نسخه‌های قرآنی متعلق به سده‌های نخستین اسلامی، از موضوعات بحث شده در این دو درس هستند. سه جلسه پایانی نیز به موضوع جمع قرآن اختصاص یافته‌اند و پنج نمونه از مشهورترین دیدگاه‌ها در این باره، یعنی دیدگاه نولدکه، مینگانا، ونزبرو، بخت و مرسکی معرفی شده‌اند.

در همه مباحث کوشش شده تا مهم‌ترین شخصیت‌های خاورشناس در ضمن مباحث مختلف و به تناسب درس معرفی شوند و درس مستقلی به معرفی این افراد اختصاص نیافته است. همچنان که در همه مباحث کلی، نظر به قرآن‌پژوهی معطوف بوده است و عموم نمونه‌های یاد شده به این حوزه مطالعاتی تعلق داشته‌اند. در آغاز هر مبحث مقدمه‌ای همراه با پرسش‌های مورد بحث درس تنظیم شده و در انتهای هر درس، پرسش‌های درس، برای نمونه، نه به‌طور کامل، مطرح شده‌اند. موضوعاتی برای تحقیق ایده‌هایی هستند که می‌توانند زمینه تحقیق فراتر دانشجویان را در موضوعات درسی فراهم سازند. این تحقیقات می‌توانند به اختصار و در چند نوبت در طول درس یا به صورت تفصیلی با انتخاب تنها یک مورد در پایان

ترم انجام شوند. موضوعات مطرح شده در این موارد نیز تنها پیشنهادهایی هستند که می‌توانند از سوی استاد تعمیم داده شوند.

همه تلاش مؤلف آن بوده است که مباحث را روشن و کاربردی و در عین حال به زبانی ساده و با انصاف علمی بیان کند. بدون شک تجربه همکاران محترم در تدریس این کتاب، در اصلاح آن نقش بسیار مهمی خواهد داشت که با بهره‌مندی در ویراست‌های بعدی از آنها بهره‌برداری خواهد شد.

من الله التوفيق وعليه التكلان

شادی نفیسی

خرداد ۱۳۹۸